

ԱՐՄԻՆԵ ՏԻԳՐԱՆՅԱՆ
ԵՊՀ

ԱՐՅԱՆԻ ԽԱՉՔԱՐԵՐԻ ԹԻՐԱԽԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՒ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐԸ

Սկիզբը՝ թիվ 2.

ԽԱՉՔԱՐԵՐԻ ՈՋՆՁԱՅՈՒՄԸ

ՈՐՊԵՍ ՄԱՐԴԿԱՌԹՅԱՆ ԴԵՄ ԾԱՆՐ ՀԱՆՑԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՒ ՄՇԱԿՈՒԹՅԱՆ ԲԱԶՄԱԶԱՆՈՒԹՅԱՆ ԽԱԹԱՐՈՒՄ

Մարդկության ոչ նյութական ցանկում ընդգրկված ժառանգության՝ այս դեպքում խաչքարերի ոչնչացումը դուրս է գալիս ազգային մշակույթի սահմաններից՝ հանգեցնելով համընդհանուր ազդեցության¹ ծանր հարվածելով մարդկության ընդհանուր ժառանգությանը, համամարդկային արժեքներին եւ մշակութային բազմազանությանը: Բայցեւայնպես ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի ոչ նյութական ժառանգության ներկայացուցչական ցանկում ընդգրկումը, ուստիեւ համաշխարհային բացառիկ արժեքի ճանաչումը խաչքարային մշակույթին եւ խաչքարերին տալիս են նաեւ լրացուցիչ՝ ուժեղացված պաշտպանություն՝ պատերազմի ժամանակ եւ բռնազավթված տարածքներում մշակութային արժեքների պաշտպանության միջազգային օրենքներին համապատասխան: Ի մասնավորի, համաձայն «Զինված հակամարտությունների ժամանակ մշակութային արժեքների պաշտպանության մասին» Հաագայի 1954 թ. համաձայնագրի լրացուցիչ՝ 1999 թ. ընդունված երկրորդ արձանագրության սկզբունքների, ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի ներկայացուցչական ցանկում ընդգրկված արժեքները՝ ներառյալ խաչքարային ողջ մշակույթը, ունեն ուժեղացված պաշտպանություն: Բացի այդ՝ 1954 թ. Հաագայի համաձայնագրի 4-րդ հոդվածը պատերազմող կողմերին պարտավորեցնում է հարգել ինչպես իրենց, այնպես էլ մյուս կողմի տարածքում գտնվող մշակութա-

¹ Տե՛ս Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention, UNESCO, Intergovernmental Committee for the Protection of The World Cultural and Natural Heritage, WHC. 11/01 November 2011, para. 77–79:

յին արժեքները՝ արգելելով այդ արժեքների օգտագործումն այնպիսի նպատակներով, որոնք զինված ընդհարման դեպքում կարող են հանգեցնել դրանց ոչնչացմանը կամ վնասվելուն՝ ձեռնպահ մնալով դրանց դեմ ուղղված թշնամական ցանկացած գործողությունից²։ Բացի այդ՝ Հաագայի 1954 թ. համաձայնագրին կից, նույն տարում ընդունված առաջին արձանագրության դրույթների համաձայն, գրավյալ տարածքներում պետությունը պարտավոր է արգելել, կանխել եւ խափանել, եթե անհրաժեշտ է, մշակութային արժեքների գողության, կողոպուտի կամ ապօրինի յուրացման, ինչպես նաեւ դրանց նկատմամբ վայրենաբարո ցանկացած գործողություն³։ Հաագայի 1999 թ.՝ երկրորդ արձանագրությունը վերահաստատում է այս պահանջը եւ նման արարքն իր 15-րդ հոդվածով որակում որպես միջազգային հանցագործություն։

Այս համապատկերում խաչքարային մշակույթին եւ խաչքարերին հասցված ցանկացած վնաս, համաձայն Հաագայի երկրորդ արձանագրության 15-րդ հոդվածի ա. կետի, «լուրջ խախտում» է, որը՝ որպես ռազմական հանցագործություն, կարող է հետապնդվել միջազգային դատարաններում⁴։ Ասվածը հիմնավորվում է նշված արձանագրության՝ մշակութային արժեքների ուժեղացված պաշտպանության վերաբերյալ 10-րդ հոդվածով, համաձայն որի՝ մարդկության համար մեծագույն նշանակություն ունեցող մշակութային ժառանգությունը պետք է առնվի ուժեղացված պաշտպանության տակ⁵, իսկ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ն, փաստորեն, 2010 թվականից խաչքարային ողջ մշակույթը համարել է հենց այդպիսին։ Ուստի, համաձայն Հաագայի 1999 թ. երկրորդ արձանագրության 12-րդ հոդվածի, բռնազավթված տարածքներում արձանագրության կողմ պետությունը, դիցուք՝ Ադրբեջանը, պետք է ապահովի ուժեղացված պաշտպանության տակ գտնվող մշակութային արժեքների անձեռնմխելիու-

² ՅՈՒՆԵՍԿՕ, Հաագայի 1954 թվականի «Զինված բախումների դեպքում մշակութային արժեքների պաշտպանության մասին» համաձայնագիր, 4-րդ հոդված։

³ Արձանագրություն զինված ընդհարման դեպքում մշակութային արժեքների պաշտպանության մասին, <http://www.irtek.am/views/act.aspx?aid=37365>։

⁴ Զինված հակամարտությունների ժամանակ մշակութային արժեքների պաշտպանության մասին 1954 թ. Հաագայի պայմանագրության երկրորդ արձանագրություն (Հաագա, 1999 թ. մարտի 26), հոդված 15, կետ ա, <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=31415>։

⁵ Տե՛ս UNESCO, Hague Second Protocol to the Hague Convention of 1954 for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict The Hague, 26 March 1999, art.10. <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/hague-prot-1999/article-10?activeTab=undefined>։

թյունը՝ ձեռնպահ մնալով այդպիսի արժեքները հարձակման կամ հաշվեհարդարի առարկա դարձնելուց⁶:

Ի լրումն մարդկության համար կարեւոր ժառանգության ոչնչացման միջազգային արգելքների՝ հարկ է նշել, որ Ժնևի 1949 թ. համաձայնագրին կից 1977 թ. ընդունված Առաջին արձանագրության 85-րդ հոդվածի 4-րդ կետը նույնպես արգելում է «ժողովուրդների մշակութային կամ հոգեւոր ժառանգության մաս կազմող՝ իրավասու միջազգային կազմակերպության կողմից հատուկ պաշտպանություն ստացած պատմական հուշարձանների, արվեստի գործերի կամ երկրպագության վայրերի թիրախավորումը»⁷: Թեև այս կետն ուղղակիորեն չի նշում, թե ինչ նկատի ունի ժողովուրդների մշակութային ժառանգության մաս համարվող ժառանգություն ասելով, բայց շատ գիտնականներ կողմ են այն տեսակետին⁸, որ ոչ նյութական մշակութային ժառանգության ներառումը 2003 թ. համաձայնագրով սահմանված ցուցակներում բավարարում է այս պահանջներին՝ փաստացի հատուկ պաշտպանություն ապահովելով նաեւ ոչ նյութական այն տարրերի համար, որոնք ներառված են ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի «Ոչ նյութական ժառանգության ներկայացուցչական ցուցակներում»⁹: Հավելենք նաեւ, որ բացի ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի ցուցակներից,

⁶ Տե՛ս UNESCO, Hague Second Protocol to the Hague Convention of 1954 for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict The Hague, 26 March 1999, art.Article 12 – Immunity of cultural property under enhanced protection, <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/hague-prot-1999/article-12?activeTab=undefined>:

⁷ «Միջազգային զինված բախումների ժամանակ զոհերի պաշտպանության մասին» Ժնևի 1949 թ. օգոստոսի 12-ի պայմանագրությանը կից 1977 թ. լրացուցիչ արձանագրություն, հոդված 85, կետ 4դ:

⁸ Տե՛ս A. F. VRDOLJAK, Cultural Heritage in Human Rights and Humanitarian Law, էջ 259:

⁹ Այս խմբում կարող են ներառվել Հայաստանի ներկայացրած ոչ նյութական մշակութային ժառանգության մի քանի արժեքներ, որոնք են՝ «Դուդուկը եւ իր երաժշտությունը», «Սասունցի Դավիթ» էպոսը, «Լավաշը որպես ավանդական հաց Հայաստանում, պատրաստումը, նշանակությունը», «Քոչարին որպես ավանդական խմբային պար», «Հայկական տառարվեստը եւ իր մշակութային դրսևորումները, Սուրբ Թադեոս վանքի ուխտագնացությունը»: Իսկ Ադրբեջանը, այս ոլորտում եւս պատերազմելով եւ յուրացնելով ՀՀ ոչ նյութական ժառանգությունը, ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ին է ներկայացրել հիմնականում հայկական արժեքներ՝ «Յայլի՝ քոչարի պարը որպես Նախիջևանի բնիկ ադրբեջանցիների պար», «Տոլմաչի պատրաստումն ու ավանդույթները որպես ադրբեջանական ինքնության կերտող», «Քամանչա լարային երաժշտական գործիք ստեղծելու եւ նվագելու արվեստը Ադրբեջանում», «Հարթ հաց թխելու մշակույթը Ադրբեջանում. լավաշ, կատիրմա, յուֆկա», «Չոքավան. ձիավարման Արցախեան խաղը» եւ այլն (տե՛ս <https://ich.unesco.org/en/state/azerbaijan-AZ?info=elements-on-the-lists>): Այս ցանկը վկայում է այն մասին, որ հայկական ոչ նյութական մշակութային արժեքների դեմ ադրբեջանական պայքարը՝ որպես հայ ինքնության աղավաղման փորձ, մշտական բնույթ է կրել:

խաչքարերը՝ սկսած 2009 թվականից ընդգրկված են ՀՀ պետական ցուցակներում:

Բացի այդ՝ գոյություն ունի մեկ փաստարկ եւս: ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի «Ոչ նյութական մշակութային ժառանգության մասին» 2003 թ. համաձայնագիրը պաշտպանություն է տրամադրում ոչ նյութական ժառանգությանը՝ որպես անհատական եւ համայնքային գործունեության արդյունքում ձեւավորված նյութական ժառանգությանը¹⁰:

Հարկ է ընդգծել նաեւ այն, որ 2019 թ. Փարիզում տեղի ունեցած ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի փորձագիտական հանդիպման ընթացքում մասնագետներն ընդգծել են, որ ոչ նյութական ժառանգության ներկայացուցչական ցանկում ընդգրկված արժեքների (ներառյալ խաչքարերի) պաշտպանությունը կարող է դիտարկվել 1954 թ. Հաագայի «Զինված բախումների դեպքում մշակութային արժեքների պաշտպանության մասին» համաձայնագրի եւ դրա երկու արձանագրությունների (1954 եւ 1999 թթ.) համապատկերում¹¹: Հանդիպմանը հաստատվել է նաեւ, որ արտակարգ իրավիճակներում՝ ներառյալ զինված բախումներն ու ճգնաժամային իրավիճակները, ոչ նյութական ժառանգությունն ունի նյութականին համարժեք պաշտպանություն: Այսպիսի որոշման հիմքում այն է, որ հստակ կապեր կան նյութական եւ ոչ նյութական մշակութային ժառանգության միջեւ, քանզի մեկի վրա հարձակումը հաճախ կապված է մյուսի վրա հարձակման հետ¹²: Փորձագետներն ընդգծել են, որ դիցուք կրոնական վայրի ոչնչացումն իր հերթին կարող է խաթարել կրոնական ազատության իրավունքը՝ հանգեցնելով համապատասխան համայնքի ահաբեկմանը կամ ապակայունացմանը¹³: Այս առնչությամբ հարկ է մեջբերել ՄԱԿ-ի մարդու մշակութային իրավունքների հատուկ զեկուցող Կարիմա Բենունի 2016 թ. զեկույցը, որում մանրամասն ներկայացվում է պատերազմների ժամանակ մշակութային ժառանգության վրա հարձակումների շրջանակը. «Փորձագետներն ընդգծել են, որ նյութական եւ ոչ նյութական ժառանգության միջեւ կա անքակտելի կապ,

¹⁰ Sѓu M. STEFAN, P. DAVIS, G. CORSANE, Safeguarding Intangible Cultural Heritage, NY, 2012, էջ 187:

¹¹ Sѓu Expert Meeting on Intangible Cultural Heritage in Emergencies, UNESCO Headquarters, Paris, Room IX, 21–22 May 2019, LHE/19/EXP/5, Paris, 16 October 2019, Original: English, art. 8., <https://ich.unesco.org/doc/src/46083-EN.pdf>:

¹² Նույն տեղում՝ կետ 8:

¹³ Նույն տեղում:

եւ մեկի վրա հարձակումները փոխկապակցված կերպով ազդում են նաեւ մյուսի վրա»¹⁴։ Ուստի դժվար է եզրակացնել, որ պատերազմների ընթացքում խաչքարերի ոչնչացման հետ մեկտեղ հարձակման են ենթարկվում նաեւ մշակութային գործունեության տեսակները՝ ներառյալ կրոնական սովորույթները, ծիսակարգերը, պատմությունը եւ հիշողությունը։

ԽԱԶՔԱՐԵՐԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԷԹԻԿԱԿԱՆ ՍԿՋԲՈՒՆՔՆԵՐԸ

2019 թ. ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի՝ Փարիզում տեղի ունեցած փորձագիտական վերահիշյալ հանդիպմանը մշակվել են նաեւ արտակարգ իրավիճակներում (ներառյալ պատերազմները) ոչ նյութական մշակութային ժառանգության պահպանման գործառնական սկզբունքներ¹⁵՝ առավելագույն արդյունավետությամբ պաշտպանելու մարդկության ոչ նյութական ժառանգությունը։ Այս համապատկերում դիտարկելով խաչքարային մշակույթի միջազգային պաշտպանության հնարավորությունները՝ կարող ենք արձանագրել.

Գործառնական սկզբունքի առաջին կետի համաձայն՝ ոչ նյութական մշակութային ժառանգությունը գոյություն ունի միայն այն կիրառող եւ փոխանցող համայնքներում եւ անբաժանելի է նրանց հասարակական, մշակութային եւ տնտեսական կյանքից։ Հետեւաբար դրա պաշտպանությունն անբաժանելի է այն կրողների կյանքի եւ բարեկեցության պաշտպանությունից¹⁶։ Սա նշանակում է, որ ոչ մի պետություն կամ անհատ իրավունք չունի ոչնչացնել խաչքարագործության նյութականացված դրսևորումները եւ դրանով զրկել համայնքներին իրենց ինքնությունից։

Երկրորդ սկզբունքի համաձայն՝ ոչ նյութական ժառանգությանը հասցված վնաս է նաեւ մարդկանց հասցված վնասը, քանզի նրանք են այն կրում եւ փոխանցում հաջորդ սերունդներին¹⁷։ Հետեւաբար երբ 2023 թ. սեպտեմբերին Ադրբեջանը բռնի տեղահանեց շուրջ 120 000 ար-

¹⁴ Տե՛ս United Nations General Assembly, Report of the Special Rapporteur in the Field of Cultural Rights, Geneva: UN, 3 February 2016, A/HRC/31/59, էջ 17, պարագրաֆ 77, https://www.ohchr.org/EN/HRBodies/HRC/RegularSessions/Session31/Documents/A.HRC.31.59_E.docx։

¹⁵ Տե՛ս UNESCO, Decision of the Intergovernmental Committee: 14.COM 13, Operational principles and modalities for safeguarding intangible cultural heritage in emergencies, <https://ich.unesco.org/en/decisions/14.COM/13>։

¹⁶ Նույն տեղում՝ UNESCO, Decision of the Intergovernmental Committee: 14.COM 13, Principles 1։

¹⁷ Նույն տեղում՝ UNESCO, Decision of the Intergovernmental Committee: 14.COM 13, Principles 2։

ցախահայերի՝ տարանջատելով իրենց հասարակական-մշակութային արժեքներից, սա նույնպես ոչ նյութական գործունեությանն ուղղված վնաս էր, քանի որ մշակութային ժառանգության ցանկացած գործունեություն կարող է վերանալ, եթե այդպիսի հասարակական-մշակութային արժեքները տարանջատվեն իրենցով զբաղվող համայնքների ու խմբերի կյանքից եւ գործելակերպից: Ժողովուրդների տեղահանությունը կամ այլ վայրեր տեղափոխումը խաթարում է ոչ նյութական տարրերի վերստեղծման հնարավորությունը, որովհետեւ չկան այն համայնքը, հնարավորությունների այն համախումբը եւ այն միջավայրը, որոնց փոխգործակցության հետեւանքով պետք է ծնվի ոչ նյութական մշակութային ժառանգության այս կամ այն նոր գործունեություն, կամ պահպանվի արդեն եղածը:

Գործառնական ուղեցույցի երրորդ կետի համաձայն՝ արտակարգ իրավիճակների բոլոր փուլերում համայնքները պետք է ունենան առաջնային դեր իրենց ոչ նյութական մշակութային ժառանգության բացահայտման եւ պահպանության գործում: Ավելին. կարելու է նաեւ, թե ինչպես նրանք կարող են օգտագործել այն որպես միջոց՝ բարձրացնելու իրենց ճկունությունը, հեշտացնելով վերականգնումը, խաղաղ գոյակցությունը¹⁸: Սակայն իրականում մենք ականատես ենք լինում, որ նույնիսկ ոչ թեժ ուժգնական գործողությունների ընթացքում եւ Արցախը հայաթափելուց հետո Ադրբեջանը շարունակում է անհանդուրժողականությամբ եւ ռասայական խտրականությամբ անարգել արցախահայերի իրավունքները, իրենց արժեքները եւ չեզոքացնել իրական խաղաղության օրակարգերը, քանզի շատ մասնագետների պնդմամբ մշակութային ժառանգության ոչնչացումը շարունակվող պատերազմի ձեւ է¹⁹:

Չորրորդ սկզբունքի (այստեղ հղում կա նաեւ 2003 թ. համաձայնագրի 11-րդ հոդվածին), համաձայն՝ մասնակից պետությունները (մեր դեպքում՝ Ադրբեջանը) պետք է ձեռնարկեն ապահովելու իրենց տարածքում (այն ներառում է նաեւ բռնազավթված տարածքները) առկա ոչ նյութական մշակութային ժառանգության (եւ դրա նյութականացված դրսևորումների) պահպանությունը²⁰:

¹⁸ Նույն տեղում՝ UNESCO, Decision of the Intergovernmental Committee: 14.COM 13, Principles 3:

¹⁹ Տե՛ս K. CHAINOGLOU, նշ. աշխ., էջ 109–134:

²⁰ Նույն տեղում՝ UNESCO, Decision of the Intergovernmental Committee: 14.COM 13, Principles 4:

Հինգերորդ սկզբունքի համաձայն՝ զինված ուժերը եւ այլ կառույցներ կարելու էր դեր ունեն ոչ նյութական մշակութային ժառանգության պաշտպանության գործում²¹: Բայց իրականությունն այն է, որ Ադրբեջանի զինված ուժերը ոչ միայն չեն պաշտպանում խաչքարային մշակույթը, այլեւ իրենք են նախաձեռնում կամ իրականացնում դրանց ոչնչացումը:

ԽԱԶՔԱՐԵՐԻ ՀԵՏ ԿԱՊԱՍԾ ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՏՈՆԵՐԻ, ԱՎԱՆԴՈՒՅԹՆԵՐԻ ԵՒ ԾԵՍԵՐԻ ԽԱԹԱՐՈՒՄԸ ԱՐՑԱԽԱՀԱՅԵՐԻ ԲՈՆԻ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՒ ԽԱԶՔԱՐԵՐԻ ՈԶՆՉԱՑՄԱՆ ՊԱՏՃԱՌՈՎ

Արցախում մինչ պատերազմը պահպանված էր տարբեր տոների եւ ծեսերի ժամանակ մոտակա խաչքար ուխտագնացության գնալու ավանդույթը: Շատ հաճախ ուխտագնացություններն առիթ էին դառնում համայնքի կարելու տոները եւ իրադարձությունները նշելու եւ արժեւորելու համար: Բացի այդ՝ երբեմն շատ համայնքներում խաչքարը՝ որպես սրբազան տարածք եւ հուշարձան, իր շուրջն էր համախմբում համայնքին:

Արցախահայերի կյանքում մեծ տեղ են զբաղեցրել տոները, որոնք շատ հաճախ ուղեկցվել խաչքարերի գտնվելու տարածքներ այցելություններով կամ հենց այդ տարածքներում են տոնվել:

Այգալիսի տոներից են Հաղթանակի օրը՝ մայիսի 9-ը, Աշխատանքի օրը՝ մայիսի 1-ը, Արցախի անկախության օրը՝ սեպտեմբերի 2-ը, Հաղորդի օրը՝ օգոստոսի 15-ը, ինչպես նաեւ հիշատակի օրերը՝ Ցեղասպանության հիշատակի օրը՝ ապրիլի 24-ը, Երկրաշարժի զոհերի հիշատակի օրը՝ դեկտեմբերի 7-ը: Մեծ կարեւորություն ունեին նաեւ եկեղեցական տոները՝ Սուրբ Ծնունդը, Սուրբ Զատիկը, Տյառնդառաջը, Վարդավառը եւ այլն:

Համայնքի համար կարելու նշանակություն ունեցող խաչքարերից էր ադրբեջանցի զինվորականների ոչնչացրած Առաքել գյուղի խաչքարը, Կավաքավանքի խաչքարը, Հաղորդի ազատամարտիկների հուշահամալիրն ու խաչքարը եւ այլ հուշարձաններ²²: Այս լույսի ներքո հատկանշական է ընդգծել, որ խաչքարերի ոչնչացումը եւ բռնի տեղահանությունը խաթարել են խաչքարերի հետ կապված տոների նշումը եւ ավանդույթների սերունդներին փոխանցումը:

²¹ Նույն տեղում՝ UNESCO, Decision of the Intergovernmental Committee: 14.COM 13, Principles 5:

²² Տե՛ս AAHC. (2021). Artsakh Diocese HADRUT REGION. <https://artsakhdiocese.am/en/churches/okupatsvats/hadrut> (accessed June 9, 2024):

Հաղորուժի Առաքել գյուղից մի աղջիկ պատմում է. «Առաքել գյուղում մի խաչար կար՝ Վերածննդի խաչար էին ասում, տոներին՝ հատկապես մայիսի 1-ին, 9-ին, եկեղեցական տոներին, Արցախի անկախության օրը, Յեղասպանության հիշատակի օրը համայնքով այնտեղ էին գնում: Հիմա այդ օրերը ֆանի տարի է չենք կարող ըստ արժանվույն նշել, հետքների սխառնները հարգել: Խաչարի ավերման հետ նաև այդ օրերի խորհուրդը փլուզվեց, հիշողությունը²³»: Հիշյալ խաչքարը քանդակվել էր առաջին պատերազմից հետո՝ Երվանդ Ղարամանյանի ջանքերով, եւ նվիրված էր արցախյան ազատամարտիկ Սլավիկ Սարգսյանին, ինչպես նաև Արցախյան ազատամարտի զոհերի հիշատակին: Խաչքարի աջ կողմում Ս. Սարգսյանի կենսագրությունն էր եւ «Փառք բոլոր հերոսներին» գրությունը: Նույն գյուղից մեկ այլ բնակիչ նշում է. «Սարալանջից, Քարազլից դեպի Հաղորոժի Առաքել գյուղի հայտնի խաչարի մոտ էին գալիս մեծ թվով արցախահայեր՝ մայիսի 9-ը նշելու, այն խաչարի, որն ադրբեջանցիները հատուկ տեխնիկայով տապալեցին գետնին. մեր սիրտն էլ հետը տապալվեց»²⁴:

Իսկ դպրոցական մի աղջիկ հավելում է. «Մեծ ու փոքր, բոլորս իրար հետ էինք տոն օրերին, երգով-պարով, դրոշներով, փուչիկներով, պատմություններ պատմելով (տատիկա Գետաշենից տեղահանված էր եւ իր պատմություններն էր պատմում), ոտով ֆայլում էինք, գնում դեպի գյուղի խաչար: Մինչև չհասնեինք խաչարի մոտ, տոնը չէր սկսվի²⁵»: Իսկ Հաղորուժի շրջկենտրոնից տեղահանված մի տղամարդ Հաղորուժի ազատամարտիկների ոչնչացված հուշահամալիրի եւ խաչքարի հետ կապված պատմում է. «Մայիսի 8-ին եւ 9-ին հարեւաններով տոնախմբություն էինք կազմակերպում, Հաղորոժի համալիր գնում, որտեղ 90-ականների պատերազմի կոթողն էր, կենտրոնում խաչարը եւ հայրենական պատերազմի հուշարձանը: Նույն համալիրում նաև Սումգայիթի զոհերի հուշահամալիրն էր, որտեղ նաև փետրվարի 26-

²³ Գալուստ Գյուլբենկյան հիմնադրամի միջոցներով կատարված «Բռնի տեղահանված արցախահայերի ոչ նյութական մշակութային ժառանգության պահպանության մարտահրավերները» վերտառությամբ հետազոտական աշխատանքի նյութեր: Հարցազրույցները կատարվել են 2023 թ. մայիս-հունիս ամիսներին Արցախից բռնի տեղահանված շուրջ 80 արցախահայերի հետ: Կոտայք, Նաիրի, հաղորդեց Արցախի Հաղորուժի շրջանի Առաքել գյուղից տեղահանված Զարուհի Սարգսյանը (28 տ., ար.), 2023 թ. մասիս 12:

²⁴ Նույն տեղում, Կոտայք, Եղվարդ, հաղորդեց Արցախի Հաղորուժի Առաքել գյուղից տեղահանված Ռուզաննա Սեյրանյանը (25 տ., իգ.), 2023 թ. հունիս 12:

²⁵ Նույն տեղում, Երեւան, հաղորդեց Արցախի Հաղորուժի շրջանի Առաքել գյուղից տեղահանված Անահիտ Սարգսյանը (17 տ., իգ.) 2023 թ. հունիս:

ին՝ Սումգայիթի ջարդերի օրն էին՝ գնում, հիշում մեր նախնիներին եւ մեր պատմությունը²⁶»:

Այս ամենը ցույց է տալիս, թե խաչքարերը, բացի իրենց ունեցած նշանակությունից, ինչ կարեւոր դերակատարում են ունեցել արցախահայերի կյանքում: Ուստի դրանց ոչնչացումը խաթարել է նաեւ արցախցիների մշակույթի իրավունքը՝ ներառյալ խաչքարերի հետ հաղորդակցման, դրանց շուրջը տոնախմբություններին մասնակցելու, այդ արժեքները սերունդներին փոխանցելու իրավունքը:

ԽԱՉՔԱՐԵՐԻ ՈՉՆՉԱՑՈՒՄԸ ՈՐՊԵՍ ԱՐՑԱԽԱՀԱՅԵՐԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ԽԱՍՏՈՒՄ

Միջազգային շատ փաստաթղթերում ժառանգության ոչնչացումն այսօր դիտարկվում է որպես մարդու իրավունքների խախտում: Տեսաբանները նույնպես հաստատում են, որ ժառանգությունը պետք է պաշտպանվի որպես մարդու իրավունքների անքակտելի բաղկացուցիչ²⁷: Այս իմաստով Արցախի խաչքարերի հանդեպ թշնամական պահվածքը ոչ միայն պարզապես ժառանգությանն ուղղված հարձակում է, այլեւ ինքնության, անհատական եւ խմբային իրավունքների մերժման դրսևորում:

Միջազգային փաստաթղթերից առանցքային է ՄԱԿ-ի մշակույթի իրավունքի գծով հատուկ զեկուցող Կարիմա Բենունի 2016 թ. «Մշակութային ժառանգության դիտավորյալ ոչնչացումը՝ որպես մարդու իրավունքների խախտում»²⁸ զեկույցը, որտեղ ընդգծվել է ժառանգության ոչնչացման ազդեցությունը մարդկանց իրավունքների վրա: Կ. Բենունը նշում է. «Ժառանգության վրա հարձակումները նախ եւ առաջ հարձակումներ են մարդկանց եւ նրանց իրավունքների վրա»²⁹: Նա նաեւ պնդում է, որ ժառանգության ոչնչացում նշանակում է «երկրորդ անգամ սպանել ժո-

²⁶ Նույն տեղում, Երեւան, հաղորդեց Արցախի Հաղորութի շրջանի Հաղորութ քաղաքից տեղահանված էրիկ Ալավերդյանը (49 տ., ար.) 2023 թ. հունիս:

²⁷ Այս փոխկախվածությունը ներկայացվում է նաեւ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի կանոնակարգային այլ տեքստերում (J. BLAKE, Developing a New Standard-Setting Instrument for Safeguarding Intangible Cultural Heritage – Elements for Consideration, էջ 88–93):

²⁸ ՏՆՍ UN, K., Bennoune, 2016, Report on the Intentional Destruction of Cultural Heritage as a Violation of Human Rights. A/71/317:

²⁹ ՏՆՍ P. B. LARSEN, Modern Conflict, Emergencies and Cultural Heritage: Exploring the Relevance of Cultural Rights: International Conference on the 20th Anniversary of the 1999 Second Protocol of the 1954 Hague Convention Protecting Cultural Property Conference Proceedings, UNESCO, Paris, 2020, էջ 89–90:

ղովրդին»³⁰: Բացի այդ՝ Մարդու իրավունքների խորհուրդն իր «Զինված հակամարտությունների իրավիճակներում մշակութային իրավունքների եւ ժառանգության պաշտպանության մասին» 6/1 բանաձեւում հաստատել է (Human Rights Council 6/1), որ մշակութային արժեքների ոչնչացումը խաթարում է մշակութային իրավունքների իրացման գործընթացը³¹: Հոռմի կանոնադրությունը, անդրադառնալով այս հարցին, աներկբա նշել է, որ մշակութային ժառանգության վրա հարձակումները խախտում են մարդու իրավունքները³²:

Փաստը, որ ոչ նյութական մշակութային ժառանգության հիմքում ընկած են մարդու ինչպես անհատական, այնպես էլ հավաքական-համայնքային իրավունքները եւ «Ոչ նյութական մշակութային ժառանգության պաշտպանության մասին» 2003 թ. համաձայնագիրը³³, հանգեցնում է այն եզրակացության, որ մարդու իրավունքներին առնչվող օրենսդրական պարտավորությունների մեջ է մտնում նաեւ ոչ նյութական մշակութային ժառանգության պաշտպանությունը զինված բախումների ժամանակ³⁴: Հետեւաբար հակամարտության ընթացքում ոչ նյութական մշակութային ժառանգության պաշտպանության համար տարբեր իրավական կանոնների միջեւ կա աստիճանական փոխկապակցման հնարավորություն, որը պետք է իրացվի մշակութային ժառանգության նկատմամբ մարդու անվիճելի իրավունքների ճանաչման համատեքստում: Հետեւաբար խաչքարային մշակույթի պաշտպանությունը հնարավոր է տեսնել նաեւ մարդու մշակույթի իրավունքը հարգելու համակարգում, որի հիմնական գործիքներն են Մարդու իրա-

³⁰ Տե՛ս UNESCO reports on extensive damage in first emergency assessment mission to Aleppo, 19 January 2017, <https://whc.unesco.org/en/news/1619/>:

³¹ Տե՛ս UN. 2016, Report of the Special Rapporteur on the Rights of Indigenous Peoples, UNGeneral Assembly, A/71/317, para. 15:

³² Տե՛ս International Criminal Court ICC. 2021, Policy on Cultural Heritage. June 2021, URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/itemsDocuments/20210614-otp-policy-cultural-heritage-eng.pdf>: para. 28, էջ 10:

³³ Տե՛ս ICJ, Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory, Advisory Opinion of 9 July 2004, para. 105, <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/131/131-20040709-ADV-01-00-EN.pdf> and ICJ, Case Concerning Armed Activities in the Territory of the Congo (Congo v. Uganda), 19 December 2005, Judgment, para. 216:

³⁴ Տե՛ս United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights, Forty-third session, 2–20 November 2009, General Comment № 21. Right of everyone to take part in cultural life (art. 15, para. 1a of the Covenant on Economic, Social and Cultural Rights), 21 December 2009, E/C.12/GC/21, պարագրաֆ 55, https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=E%2FC.12%2FGC%2F21&Lang=en:

վունքների համընդհանուր հռչակագրի 27-րդ հոդվածը եւ ՄԱԿ-ի տնտեսական, սոցիալական, քաղաքական եւ մշակութային իրավունքների վերաբերյալ 1966 թ. դաշնագրի 15-րդ հոդվածը:

Այսպիսով՝ Արցախի խաչքարերի ոչնչացումն արցախահայության մշակույթի իրավունքի բազմակողմանի ոտնահարում է: Դրա հետեւանքները, դուրս գալով ֆիզիկական ոլորտից, խոր արձագանք են գտնում արցախահայության ինքնության տիրույթում՝ համալրվելով նաեւ ինքնորոշման, ինքնարտահայտման իրավունքների ժխտումներով: Խաչքարերի ոչնչացմամբ Ադրբեջանը վնասում է արցախահայերի հոգեւոր կապն այդ արժեքների հետ, զրկում գործունեության, ծեսերի եւ աղոթքների կարեւոր տարածքներից՝ խոչընդոտելով հատկապես ծիսական գործունեություն ծավալելու նրանց հետագա կարողությանը:

ԽԱՉՔԱՐԱՅԻՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի 2005 թ. միջկառավարական հանդիպմանը շեշտվել է, որ պետք է հարգել ոչ նյութական մշակութային ժառանգության բնույթը, իսկ դրա պահպանման եւ փոխանցման շարունակականությունը պետք է ապահովվի ցանկացած պահի՝ նույնիսկ զինված բախումների ժամանակ³⁵: «Ոչ նյութական մշակութային ժառանգության պաշտպանության մասին» համաձայնագրի 11-րդ հոդվածը³⁶ մասնակից պետություններին պարտադրում է ձեռնարկել անհրաժեշտ բոլոր միջոցներին՝ ապահովելու իրենց տարածքում առկա ոչ նյութական մշակութային ժառանգության պաշտպանությունը նաեւ զինված բախումների ժամանակ³⁷:

Ոչ նյութական մշակութային ժառանգությունը պատերազմական վտանգներից պաշտպանող գրույթներ ունի նաեւ ՄԱԿ-ի՝ 2005 թ. Փարիզում ընդունած «Մշակութային ինքնարտահայտման ձեւերի բազմազանության պաշտպանության եւ խրախուսման մասին» համաձայնագիրը³⁸:

³⁵ Տե՛ս Decision of the Intergovernmental Committee: 10.COM 15.a, Annex, սկզբունք 9, <https://ich.unesco.org/en/Decisions/10.COM/15.a>:

³⁶ Տե՛ս UNESCO, Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, 2003, art. 11, <https://ich.unesco.org/en/convention>:

³⁷ Նույն տեղում՝ սկզբունք 9:

³⁸ Տե՛ս Convention on the Protection and Promotion of the Diversity of Cultural Expressions, <https://en.unesco.org/about-us/legal-affairs/convention-protection-and-promotion-diversity-cultural-expressions>:

Այն կարեւորում է մշակութային բազմազանությունը³⁹ որպես հանրության, ժողովուրդների եւ ազգերի կայուն զարգացման շարժիչ ուժ: Համաձայն ՄԱԿ-ի համաձայնագրի 2-րդ հոդվածի՝ մշակութային բազմազանության պաշտպանությունը հնարավոր է միայն այն դեպքում, երբ երաշխավորված են մարդու իրավունքները եւ հիմնարար ազատությունները: Փաստական նյութից կարելի է եզրահանգել, որ մշակութային ինքնարտահայտման ձևերի բազմազանության պաշտպանությունը ենթադրում է բոլոր՝ այդ թվում փոքրամասնությունների եւ տեղաբնիկ ժողովուրդների մշակույթների հարգում⁴⁰:

ՄԱԿ-ի 1965 թ. ընդունած «Ռասայական խտրականության բոլոր ձևերի վերացման մասին» համաձայնագիրը եւս ունի պաշտպանական լծակներ, երբ պատերազմների հետեւանքով վտանգվում է ոչ նյութական մշակութային ժառանգությունը⁴¹: «Ռասայական խտրականություն» հասկացությունը, ըստ համաձայնագրի եզրաբանության, ռասայի, մաշկի գույնի, ցեղային, ազգային կամ էթնիկական ծագման հատկանիշների հիմքով տարբերակման, սահմանափակման ցանկացած դրսևորումներն են, որոնք ունեն մարդու իրավունքներն ու հիմնարար ազատությունները չեղյալ հայտարարելու կամ դրանց ճանաչումը, օգտագործումը կամ իրացումը սահմանափակելու նպատակ⁴²:

Խաչքարերի ոչնչացման գործողություններն արգելվում են նաեւ Ժնևի 1949 թ. օգոստոսի 12-ի «Պատերազմից տուժածների պաշտպանության մասին» համաձայնագրով, պատերազմի օրենքների եւ սովորույթների վերաբերյալ միջազգային չորս համաձայնագրերով ու արձանագրություններով, ինչպես նաեւ ՄԱԿ-ի համապատասխան բանաձևերով եւ մարդու իրավունքների պաշտպանության պայմանագրերով:

³⁹ «Մշակութային բազմազանություն» նշանակում է ձևերի բազմազանություն, որոնց միջոցով խմբերի եւ հասարակությունների մշակույթները գտնում են իրենց արտահայտությունը: Ինքնարտահայտման այդ ձևերը փոխանցվում են խմբերի ու հասարակությունների ներսում եւ նրանց միջև:

⁴⁰ Նույն տեղում՝ հոդված 2/2:

⁴¹ Ադրբեջանը 2001 թվականին վավերացրել է հիշյալ համաձայնագիրը՝ պարտավորվելով դատապարտել նման գործունեությունը (տե՛ս Ratification Status For Azerbaijan, United Nations Human Rights Treaty Bodies, https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/TreatyBodyExternal/Treaty.aspx?CountryID=11&Lang=EN):

⁴² Տե՛ս International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination, հնդված 1, <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-convention-elimination-all-forms-racial>:

Խաչքարերի ոչնչացումն արգելված է նաեւ 2001 թ. «Մշակութային բազմազանության պաշտպանության մասին» համաձայնագրերով:

2005 թ. հոկտեմբերի 13-ին Ֆարոյում (Պորտուգալիա) ԵԽ-ի նախարարների կոմիտեի ընդունած «Մշակութային ժառանգության նշանակությունը հասարակության համար» համաձայնագիրը եւս շեշտում է, որ մշակութային ժառանգության նշանակությունը որոշում է տվյալ համայնքը, եւ ցանկացած արժեք, որը տվյալ ժողովրդի հավաքական մտքի արտահայտությունն է, պետք է պահպանվի:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Հետազոտությամբ պարզ է դառնում, որ խաչքարային մշակույթը պատերազմների ժամանակ եւ բռնազավթված տարածքներում ունի ուժեղացված պաշտպանության կարիք, քանզի այն մարդկության ողջ ժառանգության համար եզակի նշանակություն ունեցող, բացառիկ համընդգրկուն արժեք է՝ ներառվելով ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի «Ոչ նյութական մշակութային ժառանգության ներկայացուցչական ցուցակում»: Խաչքարային մշակույթի պահպանությունը ոչ միայն Ադրբեջանի, առանձին պետությունների, այլեւ միջազգային ողջ հանրության պարտավորությունն է, ինչպես նաեւ՝ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի հանձնառությունը:

2020–2024 թթ. Ադրբեջանի կողմից Արցախում հայկական խաչքարերի եւ մշակութային այլ ժառանգության հուշարձանների դիտավորյալ թիրախավորումն ու ոչնչացումը հանգեցրել են կարեւոր նշանակության խաչքարերի կորստին: Քննությամբ բացահայտվեց, որ այս կորուստը ոչ միայն Արցախին էր, այլեւ ողջ մարդկությանը, քանզի խաչքարային մշակույթը վերազգային արժեք է եւ համաշխարհային ժառանգության մի մասը: Խաչքարերի ոչնչացումն Ադրբեջանի կողմից ոչ միայն ժառանգության նյութական արժեքին հասցված վնաս է, այլեւ հանդուրժողականության, բազմամշակութայնության սկզբունքների խաթարում:

Միջազգային տարբեր փաստաթղթերի ուսումնասիրությամբ եւ մշակույթի իրավունքի տեսական հայեցակարգերի քննությամբ կատարված վերլուծությունը հաստատում է, որ մշակութային ժառանգության ոչնչացումը դուրս է գալիս ֆիզիկական ոլորտից եւ ազդում մարդու եւ համայնքի ինքնության եւ շարունակականության վրա՝ խախտելով մարդու հիմնարար՝ մշակույթի իրավունքը: Այն առաջացնում է նաեւ համակար-

գային խնդիրներ՝ զրկելով արցախահայերին համայնքի մշակութային կյանքին մասնակցելու եւ դրան նպաստելու հետագա կարողությունից: Եւ եթե հավելենք, որ խաչքարերի ոչնչացումը նաեւ այդ ժառանգության ոչ նյութական արտահայտություններին եւ արցախահայերին հասցված ահռելի վնաս է՝ կասեցնելով ծեսերը, ավանդույթները, ուխտագնացությունները, հավատալիքները, խաչքարերի հետ զուգորդվող ու նրանց հետ կապված տոները, գիտելիքը, հիշողությունը սերունդներին փոխանցելու հնարավորությունը, պարզ կդառնա այն համակցված բացասական ազդեցությունը, որն ի հայտ է գալիս ոչնչացման անթույլատրելի գործողությունների հետեւանքով:

Արցախի խաչքարերի կորուստն ընդգծում է տեղահանված արցախահայ համայնքի մշակութային իրավունքների եւ ինքնության բազմաբեւեռ ոտնահարումը, որը խաթարում է նրանց պատմական շարունակականությունը, հավաքական հիշողությունը եւ մշակութային գործելակերպը: Այս ուսումնասիրության արդյունքները հրամայական են դարձնում միջազգային միջամտության եւ մշակութային պաշտպանության օրենքների կիրարկման հրատապ անհրաժեշտությունը՝ պաշտպանելու նման անփոխարինելի ժառանգությունը եւ պաշտպանելու համամարդկային արժեքները:

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Արցախ, խաչքարեր, համամարդկային ժառանգություն, բացառիկ համընդգրկուն արժեք, ոչ նյութական ժառանգություն, ժառանգության ոչնչացում, Ադրբեջան, բռնազավթված տարածքներ, ՅՈՒՆԵՍԿՕ:

РЕЗЮМЕ

В период с 2020 по 2024 год, во время и после 44-дневной войны, армянские исторические церкви, памятники, кладбища и хачкары на территориях, перешедших под контроль Азербайджана, подверглись антиармянским действиям. Особенно тревожным является уничтожение и повреждение большого числа хачкаров, даже в условиях ограниченных военных операций. Нептерпимое отно-

шение Азербайджана, особенно после полной депопуляции Арцаха, привело к продолжающемуся разрушению хачкаров, имеющих уникальное историческое значение.

Это исследование подчеркивает срочную необходимость усиленной защиты культуры хачкаров во время войн и на оккупированных территориях, поскольку это культурное наследие имеет исключительное значение не только для Армении, но и для всего мира. Культура хачкаров, включенная в «Представительный список нематериального культурного наследия» ЮНЕСКО, должна быть защищена не только Азербайджаном и отдельными государствами, но и всем международным сообществом, включая обязательства ЮНЕСКО по сохранению культуры.

Преднамеренные действия Азербайджана по уничтожению армянских хачкаров и других объектов культурного наследия в Арцахе привели к значительным потерям не только для Арцаха, но и для всего человечества. Хачкары представляют собой наднациональную ценность и являются частью всемирного наследия, и их уничтожение выходит за рамки утраты материальных объектов — это нарушение принципов терпимости и мультикультурализма.

Анализ различных национальных документов и теоретических концепций права на культуру подтверждает, что разрушение культурного наследия выходит за пределы физической сферы. Оно оказывает глубокое воздействие на идентичность и преемственность как отдельных людей, так и сообществ, нарушая основное право человека на культуру. Эти действия также создают системные проблемы, лишая вынужденных переселенцев из Арцаха возможности участвовать в культурной жизни своего сообщества и вносить в нее свой вклад. Более того, разрушение хачкаров наносит серьезный ущерб нематериальным аспектам этого наследия, останавливая ритуалы, традиции, паломничества, верования и праздники, связанные с ними, а также препятствуя передаче знаний и памяти будущим поколениям. Утрата хачкаров Арцаха подчеркивает многоплановое нарушение культурных прав и идентичности перемещенного армянского сообщества Арцаха, подрывая их историческую преемственность, коллективную память и культурные практики. Эти выводы указывают на необходимость срочного международного вмешательства и применения законов о защите культуры для сохранения такого незаменимого наследия и защиты универсальных ценностей.

SUMMARY

Between 2020 and 2024, during and after the 44-day war, Armenian historic churches, monuments, cemeteries and cross-stones in the territories under Azerbaijani control were subjected to anti-Armenian actions. Particularly disturbing is the destruction and damage to a large number of cross-stones, even in the context of limited military operations. Azerbaijan's increasingly intolerant attitude, especially after the complete depopulation of Artsakh, has led to the continued destruction of cross-stones of unique historical significance.

This study emphasizes the urgent need for enhanced protection of the cross-stone culture during wars and in occupied territories, as this cultural heritage is of exceptional importance not only for Armenia, but also for the whole world. The cross-stone culture, included in UNESCO's "Representative List of Intangible Cultural Heritage", must be protected not only by Azerbaijan and individual states, but also by the entire international community, as well as by UNESCO's commitment to cultural preservation. Azerbaijan's deliberate actions to destroy Armenian cross-stones and other cultural heritage sites in Artsakh have resulted in significant losses not only for Artsakh, but also for all of humanity. The cross-stones represent a supranational value and are part of the world heritage, and their destruction goes beyond the loss of material objects – it is a violation of the principles of tolerance and multiculturalism.

The analysis of various national documents and theoretical concepts of the right to culture confirms that the destruction of cultural heritage goes beyond the physical sphere. It has a profound impact on the identity and continuity of individuals and communities alike, violating the basic human right to culture. These actions also create systemic problems by denying IDPs from Artsakh the opportunity to participate in and contribute to the cultural life of their community. Moreover, the destruction of cross-stones severely damages the intangible aspects of this heritage, halting the rituals, traditions, pilgrimages, beliefs and festivals associated with them, as well as preventing the transmission of knowledge and memory to future generations.

The loss of Artsakh's cross-stones underscores the multidimensional violation of the cultural rights and identity of Artsakh's displaced Armenian community, undermining their historical continuity, collective memory and cultural practices. These findings point to the need for urgent international intervention and the application of cultural protection laws to preserve such irreplaceable heritage and protect universal values.